

दिव्योपदेशको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण

यमनाथ तिमिल्सिना, पिपिचडी
सहप्राध्यापक, नेपाली विभाग, पृथ्वीनारायण क्याम्पस
<https://doi.org/10.3126/kanyaj.v4i1.57071>

सार

‘दिव्योपदेशको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण’ शीर्षकको यो आलेख समाज भाषावैज्ञानिक सिद्धान्तको पृष्ठभूमिमा दिव्योपदेशको विश्लेषण गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको हो । पृथ्वीनारायण शाहले भाइभारदारहरूलाई दरबारमा बोलाई राज्यसञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने नीति तथा सुभाव समेटेर दिएको मार्गदर्शनलाई ‘दिव्योपदेश’ (१८३१) भनिन्छ । आलेख तयार पार्ने सन्दर्भमा मूलतः पुस्तकालयीय कार्यको उपयोग गरी सङ्कलन गरिएका प्राथमिक तथा द्वितीयक स्रोतका सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यलाई तर्क, प्रमाण/साक्ष्य र दृष्टान्तका आधारमा पुष्टि गरिएको छ । आवश्यक ठाउँमा पूर्वअध्येताहरूसँग छलफल वा संवाद गर्दै आलेखलाई पूर्णता दिइएको हो । समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर दिव्योपदेशको विश्लेषण गर्दा शब्दस्रोत, ऐतिहासिकता, शैली, प्रयोजनपरकता, धर्मसंस्कृति, भाषाद्वैत सूक्तिमयता र ध्वनिपरिवर्तन आदि चल (आधार) लाई आधार मानिएको छ । उक्त चलका आधारमा विश्लेषण गर्दा दिव्योपदेशको भाषा केही जटिल, चोखो, मिठो र प्रभावकारी देखिन्छ । शाहले आफ्ना भाइभारदारहरूलाई राजनीति, युद्धनीति, अर्थनीति, परराष्ट्रनीति, व्यापारनीति, देशप्रेमनीति, कृषिनीति आदिका बारेमा महत्त्वपूर्ण उपदेश दिएका छन् । दिव्योपदेशमा व्यक्त विचारहरू समसामयिक, ओजपूर्ण र प्रभावशाली छन् । यस्तो महत्त्वपूर्ण कृतिको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण भएको पाइँदैन । तसर्थ यस आलेखमा त्यही रिक्ततालाई पूर्णता दिँदै वर्तमानका पाठकलाई आकर्षित गर्ने गरी भाषिक अनुशीलन गरिएको छ । विचार र विषयवस्तुका दृष्टिले उत्कृष्ट दिव्योपदेशको भाषा मानक नेपाली नभएर मध्यकालीन नेपालीको कथ्य रूपमा छ । ऐतिहासिक भाषा वा कथ्य रूपलाई मानक रूपमा प्रस्तुत गर्दै अर्थ पनि दिइएकाले यो आलेखको औचित्य पुष्टि हुन्छ । समाजशास्त्रीय कोणबाट पनि बलियो रहेको दिव्योपदेशलाई यहाँ समाज भाषाविज्ञानका चलहरूका आधारमा विश्लेषण गरी समसामयिक महत्त्व रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

मुख्य शब्दहरू : इजारा, करेउली, जाई कटक, रागतान, हुलकुल ।

विषयप्रवेश

‘दिव्य’ र ‘उपदेश’ शब्दको मिलनबाट ‘दिव्योपदेश’ शब्द बनेको हो । ‘दिव्य’ को अर्थ ईश्वरीय वा विशिष्ट हो भने ‘उपदेश’ को अर्थ अर्ती, सन्देश वा मार्गदर्शन हो । तत्कालीन राजा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो राज्य गोरखाबाट नेपाल एकीकरणको यात्रा थालनी गरी काठमाडौँ उपत्यकासमेत कब्जा गरेपछि आफ्नो जीवनको आखिरी चरणमा दरबारका भाइभारदार तथा आफन्तहरू जम्मा गरी आफूले जीवन जगत्बाट आर्जेको ज्ञान, अनुभव र अनुभूतिलाई सबैले बुझ्ने गरेर नेपाली भाषामा व्यक्त गरे । १८३१ सालमा शाहले मौखिक रूपमा आउँदो पुस्तालाई राष्ट्रप्रति इमान्दार बन्न र जिम्मेवार भएर अगाडि लम्कन सचेत गराउँदै दिएको उपदेश अर्थात् मार्गदर्शनलाई अग्रज विद्वानहरूले ‘दिव्योपदेश’ भनी नाम दिएका छन् । नुवाकोटमा विवाह गरेका पृथ्वीनारायण शाह ससुराली जाने क्रममा चन्द्रागिरिको चुचुराबाट काठमाडौँ उपत्यका देख्न पुग्छन् । उपत्यका देखेपछि शाहलाई

नेपाल एकीकरण गरी उपत्यकासमेतको शासक वा राजा बन्ने चाहना हुन्छ । यसै क्रममा शाहले आफ्ना मामा, पण्डित, ज्योतिष, भारदार, सेनाप्रमुख आदिसँग कसरी उपत्यका आफ्नो बनाउने भन्ने बारेमा सरसल्लाह गरी अगाडि बढेको पाइन्छ । आफ्ना विश्वास पात्रहरूको सल्लाहलाई शिरोधार्य गर्दै अगाडि बढेको र नेपाल एकीकरण गर्न सफल भएको कुरा शाहले दिव्योपदेशमा व्यक्त गरेका छन् । दिव्योपदेश पृथ्वीनारायण शाहले लेखेका भने होइनन्, यो त उनले दिएको मौखिक विचारको सङ्ग्रह हो ।

शाहका भनाइलाई दरबारिया पण्डित वा कुनै नजिकको विश्वास पात्रले नेपाली भाषामा लेखेका हुन् भन्ने अग्रज विद्वानहरूको भनाइ छ । यस्तो महत्त्वपूर्ण कृति कसले लेख्यो ? अभैसम्म प्रमाणित हुन भने सकेको पाइँदैन । राजनीति, अर्थनीति, समाजनीति, परराष्ट्रनीति, देशप्रेमनीति, कुटनीति, कृषिनीति, युद्धनीति आदि समेटिएको दिव्योपदेशको सामान्य अध्ययन मात्र भएको छ ।

दिव्योपदेशलाई विभिन्न समयमा सम्पादन गरी कृतिका रूपमा प्रकाशन गरेको पाइन्छ । गोर्खा सम्राट् बडामहाराजा श्री ५ पृथ्वीनारायणको दिव्य उपदेश (२००९), श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश (२०५३), बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश (२०५९) आदि बजारमा भेटिएका छन् । यस कृतिका बारेमा खासै अध्ययन भएको पाइँदैन । बालकृष्ण पोखरेलले सम्पादन गरेको 'पाँच सय वर्ष' (२०२० र २०४३) मा दिव्योपदेशको मूल पाठसहित केही जटिल शब्दलाई अर्थ्याइएको पाइन्छ । त्यसै गरी नयराज पन्तले 'श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश' (२०४२) मा दिव्योपदेशको शुद्ध रूप भनेर मूल पाठ छपाएका छन् भने त्यहाँ प्रयोग गरिएका केही शब्दको अर्थ प्रस्तुत गरेका छन् । पछिल्लो समयमा खगेन्द्रप्रसाद लुइटेल (सन् २०२०) ले पृथ्वीनारायण शाहका दिव्योपदेशको वस्तुवादी विश्लेषण गरेका छन् । त्यहाँ पनि भाषिक अध्ययन गरिएको पाइँदैन । समग्रमा भन्नुपर्दा समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक ढाँचालाई आत्मसात् गरी दिव्योपदेशको अहिलेसम्म अध्ययन भएको भेटिएन । यही रिक्ततालाई पूर्णता दिने उद्देश्यले यो आलेख तयार पारिएको हो । यहाँ समाज भाषाविज्ञानका विभिन्न चलहरूका आधारमा दिव्योपदेशको विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्याकथन र उद्देश्य

पृथ्वीनारायण शाहको मार्गदर्शनको सङ्ग्रह वा निबन्धात्मक शैलीको नेपाली भाषामा लेखिएको पहिलो विशिष्ट आख्यानानेतर गद्य साहित्यिक कृति 'दिव्योपदेश' को भाषा जटिल भएकाले वर्तमानका नेपाली पाठकले त्यहाँ व्यक्त गरिएको विचार, भावना, अनुभूति तथा निर्देशनलाई सजिलै बुझ्न नसक्ने देखिन्छ । यस्तै समस्यालाई पहिचान गरी यस आलेखमा निम्न समस्यालाई शोधप्रश्नका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ -

(क) समाज भाषावैज्ञानिक कोणबाट दिव्योपदेशको अध्ययन भएको छ ?

उक्त शोधप्रश्नको समाधानका लागि यस आलेखमा निम्न उद्देश्य राखिएको छ -

(क) समाज भाषावैज्ञानिक कोणबाट दिव्योपदेशको विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययनको विधि र प्रक्रिया

यो अध्ययन मूल रूपमा गुणात्मक प्रकृतिको छ । अध्ययनलाई व्यवस्थित गरी आलेख तयार पार्ने सन्दर्भमा

पुस्तकालयीय कार्यको उपयोग गर्दै आवश्यक सामग्री सङ्कलन गरिएको हो । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीका रूपमा पृथ्वीनारायण शाहको 'दिव्योपदेश' र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीका रूपमा यस अध्ययनसँग सम्बन्धित किताब, लेख, समालोचना, समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक मान्यता र अवधारणा आदिलाई उपयोग गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरूको अध्ययनबाट प्राप्त सूचना वा तथ्यलाई वर्णनात्मक ढाँचामा विश्लेषण गरिएको छ । 'दिव्योपदेश' को भाषिक अनुशीलन गर्दा समाज भाषाविज्ञानका सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिमा विभिन्न थिम (चल) हरू निर्माण गरी लेखकीय दाबी र दाबीलाई पुष्टि गर्न दिव्योपदेशको सन्दर्भ र प्रसङ्गहरूलाई साक्ष्य/प्रमाणका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत आलेखसँग सम्बन्धित पूर्वअध्येताहरूसँग सन्दर्भअनुसार आपसमा संवाद गर्दै आलेखलाई व्यवस्थित र प्राज्ञिक बनाउने प्रयत्न गरिएको छ । शीर्षकीकरण, सन्दर्भाङ्कन, सन्दर्भसामग्री सूची, अनुच्छेदविन्यासको व्यवस्थापन तथा सम्पादनका लागि एपिए सातौँ संस्करणलाई अनुसरण गरी आलेखलाई पूर्णता दिइएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

मानिस सामाजिक प्राणी भएका नाताले उसले समाजबाट भाषा सिक्छ र सिकेको भाषालाई त्यही समाजमा प्रयोग गर्दछ । यसबाट थाहा हुन्छ कि मानव भाषा र समाजका बिच अन्तरसम्बन्ध हुन्छ । त्यसैले भनिन्छ - भाषा पैतृक सम्पत्ति नभएर आर्जित सम्पत्ति हो । भाषाको आर्जन अनुकरण वा व्यवहारबाट गर्न सकिन्छ । भाषा सामाजिक वस्तु भएकाले यो आद्योपान्त समाजसापेक्ष हुन्छ (पाण्डेय, सन् १९९८, पृ. १६-१७) । समाज र भाषाका बिचको अध्ययन गर्ने विज्ञानलाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ । यसले भाषा र भाषा बोलिने समाजको अन्तरसम्बन्धलाई बुझाउँछ, देखाउँछ र विश्लेषण गर्दछ । समाजको सापेक्षतामा भाषाको अध्ययन-विश्लेषण समाज भाषाविज्ञानको क्षेत्र हो । भाषाविज्ञानले भाषाको भाषिक प्रतीकका रूपमा अध्ययन गर्दछ भने समाज भाषाविज्ञानले त्यसो नगरी सामाजिक प्रतीक व्यवस्थाका आधारमा भाषिक विविधताको खोजी गर्दछ (तिवारी, सन् १९५१, पृ. २०) । भाषाविज्ञानले अध्ययन आवश्यक नठानेको क्षेत्रलाई समाज भाषाविज्ञानले बढी महत्त्व दिएर सूक्ष्म अध्ययन गर्दछ । भाषा र समाजका बिचको सम्बन्धका यावत पक्षहरूको गहिरो तथा वैज्ञानिक अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानका शाखालाई समाज भाषाविज्ञान भनिन्छ (क्रिस्टल, सन् २००३, पृ. ४२२) । भाषाले समाजका हरेक व्यक्तिलाई एकआपसमा जोड्छ । भाषाको उपयोग समाजले गर्दछ भने समाजको सम्पूर्ण चित्र भाषाले उतार्दछ । समाज र भाषाबिचको अन्तरसम्बन्ध केलाउँदै समाज भाषाविज्ञानले एकरूपता र मानकको खोजी नगरी भाषिक विशिष्टताको खोजी गर्दछ ।

एउटै समयमा पनि अनेकौँ भाषाका वक्ता रहेका हुन्छन् । व्यवहारमा एउटा भाषाको प्रभाव अर्को भाषामा परेको हुन्छ वा समाजमा भाषिक मिश्रण हुने गर्दछ । भाषाको प्रभाव वस्तुको उत्पादन र प्रयोग तथा मानव व्यवहारमा पर्दछ । एकदोस्रा भाषामा सङ्क्रमण हुँदा कुनै भाषाको पनि मानक रूपले काम गर्दैन, त्यहाँ तेश्रो रूप बन्दछ (ब्लुमफिल्ड, सन् १९६८, पृ. ५३५-५३६) । भाषाविज्ञानले भाषिक मिश्रणबाट प्राप्त भाषिक विशिष्टताको खोजी गर्दैन । त्यही कुरालाई समाज भाषाविज्ञानले समेट्छ वा भाषिक विशिष्टता र विविधताको खोजी गर्दछ । समाज भाषाविज्ञानले सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा भाषाको अध्ययन गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । समाजनिरपेक्ष अध्ययनलाई समाज भाषाविज्ञानले महत्त्व दिँदैन । भाषा जहिले पनि समाजसापेक्ष हुने गर्दछ । सामाजिक

परिप्रेक्ष्यमा भाषाको अध्ययन विश्लेषण गर्दा भाषालाई व्यक्ति बोली, उपभाषिका, भौगोलिक भाषिका, सामाजिक भाषिका आदिका रूपमा छुट्ट्याएर हेर्ने गरिन्छ। भाषा सामाजिक विधि, व्यवहार, विश्वास, मान्यता, आस्था र संस्कृतिको संवाहक भएकाले (अधिकारी, २०६५, पृ. ४९) भाषाका अध्येताले यी सबै कुराको गहिरो अध्ययन गरी भाषाको वस्तुनिष्ठ निष्कर्ष निकाल्नुपर्दछ।

समाज भाषाविज्ञानको अध्ययन परम्परा त्यति लामो छैन। पछिल्लो समयमा केही विद्वान्हरूले मात्र यस विषयको अध्ययन गरेका छन्। ब्राइट र विलियम्सले सामाजिक भाषिकाको अध्ययनको पृष्ठभूमि तयार पारेपछि समाज भाषाविज्ञानको प्रारम्भ सन् १९६६ मा डेल हाइम्सले प्रस्तुत गरेको समाज भाषाविज्ञानसँग सम्बन्धित कार्यपत्रबाट सुरु भएको मानिन्छ। हाइम्सपछि जिस्म्यान (सन् १९७१), प्राइड (सन् १९७१), होलम्स (सन् १९७२), फेसोल्ड (सन् १९९०) आदि भाषावैज्ञानिकहरूले समाज भाषाविज्ञानलाई भाषाविज्ञानका शाखाका रूपमा विकास गरेको देखिन्छ (गौतम र चौलागाईं, २०६७, पृ. १९)। त्यसैगरी समाज भाषाविज्ञानका क्षेत्रमा लबोभ (सन् १९६६, सन् १९७२), हाइम्स (सन् १९७१), क्रिस्टल (सन् २००३) आदि विद्वान्हरूको योगदान महत्त्वपूर्ण रहेको छ। पछिल्लो समयमा समाज भाषाविज्ञानका आधारभा विभिन्न भाषा तथा समाजमा रहेका विभिन्न पक्षको सूक्ष्म अध्ययन हुन थालेको पाइन्छ।

भाषा वा भाषिकामा अनेकौं कारणबाट भिन्नता आउने गरेको पाइन्छ। एउटै भाषिका समुदायभित्र पनि भिन्न भिन्न समाज रहेको हुन्छ र त्यसले पनि भाषामा भिन्नता ल्याउँछ। त्यस्ता फरक समाजमा भएका अनेक सामाजिक चलहरू (वर्ग, जात, व्यक्ति, शिक्षा, धर्म, संस्कृति, पेसा, उमेर, लिङ्ग आदि) का कारणले आइरहेका हुन्छन्। त्यस्ता कारणले भाषामा देखिने भिन्नता नै सामाजिक भाषिका हो (पोखरेल, २०७४, पृ. ५७)। सामाजिक भाषिकाको अध्ययन पनि समाज भाषाविज्ञानको कार्यक्षेत्र हो। भाषामा व्यक्ति वा समाजको पूर्ण प्रतिविम्ब प्रकट हुन्छ। त्यसैले भाषा समाजसापेक्ष प्रतीक व्यवस्था हो। भाषाको शुद्ध मानक वा एउटै प्रतीक व्यवस्थालाई समाज भाषाविज्ञानले मान्दैन। यसले त भाषिक विशिष्टता वा विविधताको खोजी गर्दछ तथा भाषिक अध्ययनमा विकल्पको द्वार खुला राख्छ। समाज भाषाविज्ञान भाषाको सम्प्रेषण व्यवस्थाको एक उत्तम साधन हो। तसर्थ यसले भाषाको अध्ययन केवल भाषाका लागि मात्र गर्दैन। यसले त सम्प्रेषणका लागि भाषाको अध्ययन गर्दछ (श्रीवास्तव, सन् १९९७, पृ. १५०)। समाज भाषाविज्ञानले रूपलाई भन्दा प्रकार्यलाई प्रमुख ठान्दछ र त्यही आधारमा भाषिक सम्प्रेषण क्षमताको खोजी गर्छ।

भाषाको सम्बन्ध इतिहाससँग हुन्छ। अलग अलग भाषा मिसिएर भिन्न रूपको भाषा बन्दछ। एउटा भाषाले दोस्रा भाषाका शब्द ग्रहण गरेको हुन्छ (रुवाली, सन् १९९२, पृ. १६)। यसको सही अध्ययन समाज भाषाविज्ञानले मात्र गर्न सक्छ।

नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्र भाषाका साथै पठनपाठन र प्रशासनिक भाषा पनि हो। भारोपेली परिवारको नेपाली भाषा संस्कृत-प्राकृत-खस अपभ्रंश हुँदै आधुनिक आर्य भाषाका रूपमा विकसित भएको पाइन्छ। देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषाको साइनो ब्राह्मी लिपिसँग पनि छ। ब्राह्मी लिपिको उत्तरी शैलीबाट विकसित गुप्त

लिपि हुँदै कुटिल लिपि तथा प्राचीन नागरीबाट देवनागरी लिपिको विकास भएको हो (शर्मा, २०७४, पृ. १४३) । नाग वंशका राजा महाराजाले सिंजासाम्राज्यमा प्राचीन नेपाली भाषा अर्थात् खस भाषालाई राजकीय मान्यता दिए । त्यसपछि नेपाली भाषामा अभिलेख टड्कण भएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको पहिलो अभिलेख वामु खड्काको स्तम्भ लेख (वि.सं. ११५१) हो (खनाल, २०६८, पृ. १७-१९) । अभिलेख राख्ने क्रममा नै वाङ्मय ग्रन्थहरू पनि लेखिएको पाइन्छ । नेपाली भाषाको पहिलो वाङ्मय ग्रन्थ भास्वती (वि.सं. १३९०) हो (पोखरेल, २०४३, पृ. ९-१२) । त्यसपछि खण्डखाद्यक, वाजपरीक्षा, औषधरसायन जस्ता वाङ्मय ग्रन्थ लेखिएको पाइन्छ । यही ऐतिहासिक पृष्ठभूमिमा पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश (१८३१) आएको हो ।

दिव्योपदेशका सर्जक पृथ्वीनारायण शाह गोर्खाका राजा थिए । शाहले नेपाल एकीकरणको अभियान लिएर काठमाडौँ उपत्यकामाथि विजय प्राप्त गरे । तीर्थव्रतका नाममा बनारस जाँदा अङ्ग्रेजहरूसँग सम्पर्क पनि भयो । त्यसैले शाहका दिव्योपदेशमा अनेक भाषाको मिश्रण भएको पाइन्छ । दिव्योपदेश ऐतिहासिक सामग्री भएकाले यहाँ एकातिर मध्यकालीन नेपाली भाषाका विशेषता देख्न पाइन्छ भने अर्कातिर विभिन्न भाषाका आगन्तुक शब्दहरूको प्रयोग पनि भेट्न सकिन्छ । विषयवस्तुका दृष्टिले व्यापक विषय समेटेको दिव्योपदेशमा राजनीति, अर्थनीति, समाजनीति, परराष्ट्रनीति, उद्योगनीति, व्यापारनीति, युद्धनीति, कृषिनीतिका साथै राष्ट्रप्रेमको नीति देख्न सकिन्छ । विषयक्षेत्रअनुसार प्रयोजनपरक नेपाली भाषाका शब्दहरूको पनि व्यापक प्रयोग भएको पाइन्छ । समग्रमा दिव्योपदेशमा प्रयोग भएको भाषा जटिल, सुन्दर र प्रभावकारी छ । यसको सटिक विश्लेषण गर्न समाज भाषाविज्ञानका चलहरू (वर्ग, शिक्षा, जाति, उमेर, आदर, लिङ्ग, धर्मसंस्कृति, औपचारिकता, भाषाद्वैत, शैली र प्रयोजन) लाई आधार मान्न सकिन्छ (तिमिल्सिना, सन् २०००, पृ. ४-७) । दिव्योपदेश ऐतिहासिक सामग्री भएकाले यसको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषणमा निम्न चलहरू छनोट गरिएको छ - शब्दस्रोत, ऐतिहासिकता, शैली, प्रयोजनपरकता, धर्मसंस्कृति, भाषाद्वैत, सूक्तिमयता र ध्वनिपरिवर्तन ।

समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण

पृथ्वीनारायण शाह (वि.सं. १७७९-१८३१) को नामसँग जोडिएको वा शाहले मार्गनिर्देशन गरेको 'दिव्योपदेश' नेपाली आख्यानोत्तर गद्य विधाको इतिहास तथा मध्यकालीन नेपाली भाषाको उत्कृष्ट नमुनाका दृष्टिले निकै महत्त्वपूर्ण कृति हो । वि.सं. १८३१ मा शाह नुवाकोट पुग्दा निकै बिरामी भएपछि उनले त्यसै बखत आफ्ना गुरुपुरोहित र भाइभारदाहरूलाई भेला गरेर बताएका उपदेशहरूको सँगालोलाई दिव्योपदेश भनिन्छ (लुइटेल्, सन् २०२०) । दिव्योपदेशको विषयवस्तु ऐतिहासिक भएर पनि समसामयिक महत्त्वको छ । यस आलेखको उद्देश्य दिव्योपदेशको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण भएकाले यहाँ विषयवस्तुको विश्लेषण गरिएको छैन । यहाँ दिव्योपदेश कृतिको लेख्य रूपलाई आधार मानी समाज भाषाविज्ञानका चलहरू शब्दस्रोत, ऐतिहासिकता, शैली, प्रयोजन, धर्मसंस्कृति, भाषाद्वैत, सूक्तिमयता र ध्वनिपरिवर्तनका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ ।

शब्दस्रोत

स्रोतका आधारमा शब्द दुई किसिमका हुन्छन् - मौलिक र आगन्तुक । संस्कृत भाषा र नेपाली भाषाका शब्दलाई मौलिक शब्द भनिन्छ भने यी दुई भाषाबाहेक देशभित्र बोलिने तथा विदेशमा बोलिने अरू सबै भाषालाई आगन्तुक

शब्द भनिन्छ । संस्कृत भाषाका शब्द पनि दुई प्रकारका छन् - तत्सम र तद्भव । संस्कृत भाषामा जे जस्तो रूप र अर्थ थियो त्यस्तै रूप र अर्थ भएका शब्दलाई तत्सम शब्द भनिन्छ । वर्तमानको प्रचलित व्याकरणिक नियमअनुसार तत्सम शब्दमा नेपाली व्याकरणको नियम लागू भन्ने तद्भव र आगन्तुक शब्दमा नेपाली व्याकरणको नियम लागू हुन्छ । तद्भव शब्दको स्रोत संस्कृत भए पनि रूपमा परिवर्तन भएको हुन्छ । आगन्तुक शब्दहरूको उच्चारण मूल भाषाको जस्तो नभएर नेपाली परिवेशमा आएको हुन्छ ।

तत्सम शब्द : दिव्योपदेशमा प्रयुक्त तत्सम शब्द पनि शुद्ध नभएर सङ्कर रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । समाज भाषाविज्ञानको मान्यताबमोजिम तत्सम शब्दलाई पनि दिव्योपदेशमा जस्तो लेखिएको छ त्यही रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । शुद्ध रूपलाई (श्र) चिन्हद्वारा जनाइएको छ । केही प्रतिनिधि शब्दहरू यस प्रकार छन्-
अवतार, कटक, कन्या, कुरुक्षेत्र श्र कुरुक्षेत्र, गरुड, गोरषनाथ श्र गोरखनाथ, गौ, घुस श्र घूस, चेतना, छत्रभंग श्र छत्रभङ्ग, जीवन, दृष्टान्त, देवी, निलकण्ठ श्र नीलकण्ठ, पंचरात्रि श्र पञ्चरात्रि, पसुपति श्र पशुपति, पातक, पूजा, पेट, बाहुली, भाषा भैयाद, महामण्डल, रागतान, मोहो श्र मोह, राजा, वर्ष, विवाहा श्र विवाह, वीर, षेलषाल श्र खेलखाल, सन्धिसर्पन, सेवक आदि ।

तद्भव शब्द : आरसी, उप्रान्त, कंगाल श्र कङ्गाल, चढाई, जुग, ठुलो, थान, नुन षानु श्र नुन खानु, पगरि श्र पगरी, पैठ हुनु, पाँच, बयल, बाहुन, बुढा, माई, मामा, मारताप, मुमा, मोच, लाषाविषि श्र लाखाबिसी, संधेय श्र सन्देह, सहर, हटिया आदि ।

आगन्तुक शब्द : असिल, आदमी, आमफदरफ, कविला, किल्ला, घाहा, छोकडा, टक्सार, ढोका, तलबल, तषत, तुरकाना, तोप, नजर, नागा, फकिडा, फकिर, बादसाह, मनसुवा, मलाजा, मुगलाना, रस्ता, रुक्का, रैतान, रैती, षिचोला, षुनी, ष्वामित, सवार, सिपाही, हउवा, हजुर, हरिप, हाँडीसाहेब, हाक, हाकपारी, हुकुम आदि ।

ऐतिहासिकता

दिव्योपदेशमा ऐतिहासिक भाषिक रूप अर्थात् मध्यकालीन नेपाली भाषाका कथ्य भेदहरू नै प्रयोगमा छन् । खस भाषाबाट पर्वते बोली, गोर्खा भाषा हुँदै नेपाली भाषाको विकास भएको हुँदा यहाँ अभिलेखनबाट वाङ्मयको विकास हुने क्रममा नेपाली भाषा कस्तो थियो भनेर बुझ्न सकिन्छ । त्यस बखत जस्तो बोलिन्थ्यो त्यस्तै लेखिन्थ्यो अर्थात् कथ्य र लेख्यमा भिन्नता थिएन । समाज भाषाविज्ञानका आधारमा अध्ययन गरिएकाले यहाँ दिव्योपदेशमा जस्तो लेखिएको छ, त्यस्तै रूप राखिएको छ । मानक नेपालीका पाठकलाई मध्यकालीन नेपाली भाषासँग परिचय गराउने हेतुले शब्दको हिज्जे पनि मिलाइएको छैन । ऐतिहासिक महत्त्वका केही शब्दलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ :

अइपुग्या, अवाद, अैस्वर्जे, आँट्या, आउन्या, आजाँ, इनन्द्र, उक्लाउँ, उभो, कजाजि, कलछल, क्या, क्यान, गजुँ, गरिकन, गथ्याँ, गन्यानन, गाइन्या, गाउ, घराइस, घरेस, घर्काइ, चारेषुट, चाहा, च्यागा, जान्थ्याँ, जौसि, तम्रा, तिषारि, थापलो, थिजुँ, दि, दुनिजाँ, देश, देशका माहाजन, देशाया, नेपाल्या, नैवेदे, पाँडुवा, पागा, पात्र (पात्रो) पाया, पुरुष, पोल्याई, फत्ते, फलाम्या, फुटन्या, बिहाउँदो, भएथ्यो, भयाथ्यो, मग्र, मछेउ, मनकान्छ्या, मन्हाई, मरै, महासतुर, यक, यवटा, यस्व, राँग्या, राजे, राषथ्याउँ,

लमजुंग्या, लि, लिजा, लोलोपोतो, लैगि, वक्स्या, वाध्या, वान्या, विमज्यौ, वुधि, षानि, षान्या, सरप, सरसोति, सर्षार, सवता, साख्यात, साधे, सिवाना, सुध्याजा, सुम्या, सौपना, हान्नु, हाम्रा, हेर्या आदि ।

शैली

पृथ्वीनारायण शाहले भनेका र भारदारमध्येका कुनै एक व्यक्तिले लेखेको कृति दिव्योपदेशमा शाहको भनाइ जस्ताको त्यस्तै लेखेकाले यहाँको शैली लेखकको नभएर सर्जक (वक्ता) को नै भएको दाबी गर्दै केही उदाहरण पेस गरिएको छ ।

दिव्योपदेशमा छोटो वाक्य पनि छन् भने लामालामा वाक्य पनि रहेका छन् । विभिन्न बिम्ब तथा प्रतीकहरूको प्रयोग गरिएको पनि पाइन्छ । वाक्यगठन, वर्णविन्यास, प्रतीकहरूको प्रयोगमा विभिन्न खालका विशेषता देख्न सकिन्छ । यहाँ केही प्रतिनिधि वाक्य मात्र पेस गरिएको छ । दिव्योपदेशको मूल पाठ बालकृष्ण पोखरेलको 'पाँच सय वर्ष' (२०४३) बाट हेरिएको हुनाले स्रोत दिँदा त्यसैलाई आधार मानिएको छ ।

शैलीका दृष्टिले दिव्योपदेशमा प्रयुक्त छोटो, लामा, आलङ्कारिक वाक्यहरू यसप्रकार छन्-

- 'ई राजाका महासतुर हुन् ।' (पोखरेल, २०४३, पृ. १५९)
कथ्य बोलीमा आधारित शब्दहरूको चयनले भाषालाई आकर्षित गरेको छ । प्रसङ्ग हेर्दा घुस लिने र दिने दुवै राजा (राज्य) को महाशत्रु हुन् भन्ने भाव यहाँ पाइन्छ ।
- कसैका मलाजापछि गुणपछी लमन नदिनु । 'नुनपछि लाउनु ।' (ऐजन, पृ. १६०)
उक्त वाक्यमा शाहको सुभाव के छ भने सिपाहीहरूलाई कसैको मलाहिजा वा गुणका पछि लाग्न नदिनु । तिनीहरूलाई नुन (जागिर) को सोभो चिताएर काम गर्न लगाउनु भन्ने छ । 'नुनपछि लाउनु !' दुई शब्दको मात्र पनि वाक्य रहेको छ ।
- 'र तवारि पर्दा साह्रो हुन्छ ।' (ऐजन, पृ. १५९)
शाहले सिपाहीको टोली बनाउँदा खस, बाहुं, मगर र गुरुड चारै जातलाई मिसाउनु भनेका छन् । यसो गर्नु भन्ने लडाइँमा बल पुग्छ वा तरवार हान्न सक्ने हुन्छन् भनिएको छ । यस वाक्यमा संयोजक 'र' बाट वाक्यको उठान गरिएको छ । यस शैलीका थुप्रै वाक्यहरू यहाँ छन् ।
- 'बुढा मरै भाषा सरै भनि भन्छन् ।' तिमीहरू सबैछेउ सुनार गयाको भया तम्रा सन्तानलाई सुनाउला र तम्रा सन्तानले हाम्रा सन्तानलाई सुनाउं र यो राजे थामि षानन् ।' (ऐजन, पृ. १५३-१५४)
बुढा मान्छे मर्दै जान्छन् तर तिनको भाषा मर्दैन, अर्को पुस्तामा सर्दै जान्छ । त्यसैले यो उपदेश तिमीहरूलाई दिँँ, तिमीहरूले आफ्ना सन्तानलाई सुनाउँला । तिम्रा सन्तानले मेरा सन्तानलाई पनि सुनाउला । व्यक्ति मर्छ, विचार मर्दैन भन्ने भाव यहाँ पाइन्छ ।
- 'मुगलानामा छोकडा पत्रीया रह्याछन् । रागतानको बडो मोहो हुन्छ र दवलथ पनि षोलिन्छ । रागको अभ्यास पनि कसैले नगर्नु ।' (ऐजन, पृ. १६१)
विदेश (भारत) मा तरुणी वेश्याहरू यौनकर्ममा लागेका रहेछन् । रागतानले मान्छेलाई आकर्षित गर्छ र धन गएको पनि थाहा पाउँदैन । त्यसैले रागको अभ्यास कसैले नगर्नु । मोजमस्तीमा पैसा खर्च नगर्न शाह सुभाव दिन्छन् ।

- 'डोला सुम्प्याको थिएन र डोला पनि लैआउ नेपाल पनि देखिआउ भनी मकवानपुर गुञ्जु र ... नेपाल कुन हो भनी सुध्याजाँ।' (ऐजन, पृ १५४)

यो वाक्य सात हरफको छ। दिव्योपदेशमा छोटो वाक्यदेखि लामा वाक्यसम्म प्रयोग भएका छन्। शैलीका हिसाबले दिव्योपदेशमा अनेक भेदहरू देख्न पाइन्छ। यो आलेख भएकाले सबैको सविस्तार चर्चा सम्भव देखिएन। यहाँ केवल शैलीमा विविधता छ भन्ने मात्र कुरा उठाइएको छ।

प्रयोजनपरकता

दिव्योपदेशमा विभिन्न क्षेत्रमा प्रयोग हुने विशिष्ट शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ। राजनीति, युद्ध, प्रशासन, परराष्ट्र, कृषि आदि क्षेत्रमा प्रयोग हुने प्रयोजनपरक नेपाली भाषाको प्रयोग भएको यो महत्त्वपूर्ण कृति हो। यहाँ विभिन्न विषय क्षेत्रमा प्रयोग हुने प्रयोजनपरक शब्दलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

अमानित, इजारा, उमराउ, कचहरि, कचा, कवर्दार, काढि तरवार, कोताषानु, गर्षा, गौडा, घाहासु, जुग बाँधनु, जफत, जाई कटक, जेठी तरवार, टक्सार, टहलुवा, ढुकुवा, तरवार पर्नु, तरवारमा पसि, तरवारिया, तर्हसिल, तुल कलायत, थरधर, थर्पु, नवलाषि, नबाफ, पजनि, पण्डित, पथर्काला, भंडार, भाजा, भारदार, भैभारदार, मिर, षस, षावा, हात दिनु, हुदा, हुर्मत आदि।

धर्मसंस्कृति

त्यस बखतका धर्मसंस्कृतिसम्बन्धी मान्यता दिव्योपदेशमा प्रस्तुत भएका छन्। पृथ्वीनारायण शाहले गणेश, कालिका (देवी) र गोरखनाथको स्मरण गरेका छन्। कुनै काम गर्नुपूर्व देवीको दर्शन गर्न गएका, सपनामा आठ वर्षकी केटीले केही चिज (दही) दिएर निल भनेकी, यो कुरा शाहले जैसीलाई बताएका, जैसीले देवीको दर्शन पाउनुभएछ अब बलि दिएर माईको पूजा गरी हिँडे युद्ध जितिन्छ भन्ने सुभाष दिएका र शाहले त्यसै गरेको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको पाइन्छ। त्यस्तै शाहलाई सपनामा सात दिनपछि नुवाकोट साध्य हुने छ भन्ने सङ्केत मिल्नु अनि जैसीसँग सल्लाह गरी युद्ध गर्दा नुवाकोट जितेको कुरा बताइएको छ। राजाले सेवकलाई घरमा नमान्नु, बरु लडाइँमा पठाइदिनु भन्ने पनि छ। आफ्ना मान्छेले गल्ती गरे भने पनि मार्नु हुँदैन भन्ने मान्यता देखिन्छ। अदालतको पैसा ढुकुटीमा नराख्नु भन्ने शाहको उपदेश छ। असत्यको दोष नलागोस् भन्नेमा सचेतता अपनाइएको पाइन्छ। विदेशी नाचगानलाई देशमा भित्र्याउनु हुँदैन भन्ने मान्यता पनि यहाँ पाइन्छ। रागतानले पैसा बर्बाद हुने कुरा बताएका छन्। दिव्यापदेशमा सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक अनेक सन्दर्भमा विविधता भएको स्वीकार गरिएको छ। यहाँको धर्मसंस्कृति राष्ट्रवादमा आधारित छ। यी सबै कुराले समाज भाषाविज्ञानका चललाई पुष्टि गरेका छन्। चलअनुसारका उदाहरण प्रशस्त भेट्न सकिन्छ।

भाषाद्वैत

एउटै समाजमा दुई वा बढी भाषा बोल्ने व्यक्तिहरू हुन्छन्। एकअर्काको भाषिक प्रभाव आपसमा पर्ने गर्दछ। पृथ्वीनारायण शाहले पनि नेपाली भाषाका साथै अन्य भाषा पनि मिसाएका छन्। एउटै वाक्यमा दुई भाषा प्रयोग हुनुलाई भाषाद्वैत भनिन्छ। कुनै वाक्यमा त बहुभाषा पनि प्रयोग भएको पाइन्छ। भाषाद्वैतले पनि भाषिक विविधता वा विशिष्टता निम्त्याउने गर्दछ। दिव्योपदेशमा भएका भाषाद्वैतका केही उदाहरण यस प्रकार छन् -

- 'हजुरले गौब्राह्मण अतित फकीर देउदेउताको मानिता बहुतै राष्ट्र भयाको छ ।' (ऐजन, पृ. १५४) ।
- 'ककनि र सिवपुरिमा ठाना हालि मुर्चालाई राष्ट्र्यऊँ ।' (ऐजन, पृ. १५७)
- 'चीन वादसाहसित ठुलो घाहा राष्ट्र ।' (ऐजन, १५७)
- 'हजारौँ घना हजारौँ पथर्काला हजारौँ षुडा हजारौँ तोप भया इन्द्रको आसन पनि डगाइन्छ ।' (ऐजन, पृ. १५९)
- 'त्यस जग्गामा छोकडा पत्रीया र ह्याछन् ।' (ऐजन, पृ. १६१)
- 'ईनै वन्दुकको तुल कलायत तिनै मुसरमानले जान्याको रहेछ ।' (ऐजन, पृ. १६०-१६१)

दिव्योपदेशमा संस्कृत, नेपाली, अङ्ग्रेजी, हिन्दी, अरबी, फारसी आदि शब्दको चयन गरिएको पाइन्छ । एकभन्दा बढी भाषा जान्ने व्यक्तिले भाषिक कोड चयन गर्दा स्वतन्त्र ढङ्गले गर्ने गरेको कुरा दिव्योपदेशको अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ । दिव्योपदेशमा भाषाद्वैतका प्रशस्त उदाहरणहरू रहेका छन् ।

सूक्तिमयता

दिव्योपदेशमा धेरै ठाउँमा सूक्ति प्रयोग गरेको पाइन्छ । सूक्तिले भनाइलाई गहन, ओजपूर्ण र प्रभावकारी बनाएको छ । दिव्योपदेशमा प्रयुक्त प्रतिनिधि सूक्ति यस प्रकार रहेका छन् -

- 'बुढा मरै भाषा सरै' (पोखरेल, २०४३, पृ. १५३)
- 'चेप्याको षावा लिंग्लीगको आड गरि' (ऐजन, पृ. १५४)
- 'कुरुक्षत्रको मेला नभै नेपाल फुटन्या छैन' ऐजन, पृ. १५५)
- 'दुनिजा जसूदेषि राजि रहन्छन् उसैलाई कजाई दिनु' (ऐजन, पृ. १५५)
- 'पाँडको ढाल वस्र्यातको तरवार गरि' (ऐजन, पृ. १५६)
- 'यो राजे दुइ ढुंगाको तरुल जस्तो रहेछ' (ऐजन, पृ. १५७)
- 'जाई कटक नगर्नु भिकी कटक गर्नु' (ऐजन, पृ. १५७)
- 'कुपको पानी षान्याछेउ वुधि पनि हुँदैन, सुरो पनि हुँदैन' (ऐजन, पृ. १५८)
- 'देशका महाजनहरू हाम्रा मुलुकमा आयाभन्या दुनिजाँ कंगाल गरि छाड्छन्' (ऐजन, पृ. १५८)
- 'आपना देसको जिनीस् जरि वुटी देस लैजानु र नगत षैचनु' (ऐजन, पृ. १५८)
- 'प्रजा मोटा भया दरवार बलियो रहन्छ' (ऐजन, पृ. १५८)
- 'मेरा साना दुःखले आर्ज्याको मुलुक होईन' (ऐजन, पृ. १५९)
- 'यो असिल हिन्दुस्थाना हो, आफ्ना कुलाधर्म नछोड्नु' (ऐजन, पृ. १५९)
- 'निसाप बिगान्या भन्याको घुस दिन्या र घुस षान्या हुन्' (ऐजन, पृ. १५९)
- 'राजाका सार भन्याको सिपाही र रैतिहरू हुन्' (ऐजन, पृ. १६०)
- 'राजाको हुकुम जफत गरि राष्ट्र' (ऐजन, पृ. १६०)
- 'अदालथका पैसा दरवारभित्र नहाल्नु' (ऐजन, पृ. १६०)
- 'रागतानमा वडो ठुलो मोहो हुन्छ र दवलथ पनि षोलिन्छ' (ऐजन, पृ. १६०)
- दिव्योपदेशमा भएका प्रभावशाली सूक्तिले कृतिको ओज बढाएको पाइन्छ ।

ध्वनिपरिवर्तन

दिव्योपदेशमा प्रयुक्त शब्दमा भएको ध्वनि मानक नेपालीमा आउँदा परिवर्तन भएको पाइन्छ। मध्यकालीन नेपाली भाषाका मौलिक शब्द र तिनको ध्वनि नबुझी दिव्योपदेशको अध्ययन गर्न सकिँदैन। समाज भाषाविज्ञानले शुद्ध रूपको मात्र अध्ययन गर्दैन, यसले त ध्वनिगत विविधताको खोजी पनि गर्दछ। तसर्थ यहाँ त्यस बखतका शब्दको रूप प्रस्तुत गरिएको छ। जुन रूप वर्तमान नेपालीमा अपरिष्कृत मानिन्छ। दिव्योपदेशमा प्रयुक्त कथ्य रूपको ध्वनिलाई चिनाउने उद्देश्यले केही प्रतिनिधि शब्दहरू छनोट गरिएको छ। जुन यस प्रकार छन्-

अदालथ, अविलाष, आँषा, आइपुक, आसर्जे, उप्रेका, कपरा, काषि, किताप, चिस्व, जगेरा, जरि बुटी, ढेरै, तन्रा, दगा, दवलथ, दिष्ठा, नगत, नमना, निजा, निर्फिक्रि, पछिम, पुकी, पुक्या, पुजाहारि, पोषरा, पर्मान, प्रोहित, वर्धान, भज्या, भन्देज, भोर्जन, मानिता, मुख्रमान, मुर्चा, भुष, मुसरमान, लडाजी, लमजड, लेषन, वढि, वन, वल्छी, वहिडा, विथिद, वोलाहाट, षजना, षड्ग, षान, षानन्, षुडा, षुपै, सये, सायेत, सिंघ, स्याषु आदि।

अन्त्यमा दिव्योपदेशमा प्रयोग भएको भाषा विशिष्ट खालको छ। वर्तमानका पाठकले सजिलै त्यस बखतको भाषा बुझ्न कठिनाई हुने देखेर यो आलेख तयार गरी समस्याको समाधान खोजिएको हो। समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक धरातलमा रहेर विभिन्न चलहरू (शब्दस्रोत, ऐतिहासिकता, शैली, प्रयोजनपरकता, धर्मसंस्कृति, भाषाद्वैत, सूक्तिमयता र ध्वनिपरिवर्तन) का आधारमा दिव्योपदेशको भाषिक विश्लेषण गरिएको छ। चलहरूमा दिइएका उदाहरणहरू मध्यकालीन भाषामै राखिएको हुँदा तिनको मानक रूप वा अर्थ दिनु सान्दर्भिक ठानिएकाले निम्न उपशीर्षकमा त्यसको व्यवस्था मिलाइएको छ।

दिव्योपदेशमा प्रयुक्त नेपाली भाषाका शब्दार्थ निरूपण

माथि विभिन्न चलहरूलाई आधार मानेर दिव्योपदेशको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण गरियो। त्यहाँ चलहरूसँग मानक रूप वा अर्थ खोजिएको छैन। जसले गर्दा अध्ययन अलि जटिल बनेको छ। त्यसलाई सरल र सुबोध बनाउने उद्देश्यले दिव्योपदेशमा भएका जटिल शब्दहरूलाई नेपाली वर्णानुक्रममा राखी तिनको मानक रूप वा अर्थ दिने काम यस उपशीर्षकमा गरिएको छ।

<u>शब्द</u>	<u>मानक रूप वा अर्थ</u>	<u>शब्द</u>	<u>मानक रूप वा अर्थ</u>
अइपुग्या	आइपुगे	इनन्द्र	इन्द्र
अदालथ	अदालत	इजारा	ठेक्कापट्टा
अमानित	अमानत, धितो राख्ने काम	उक्लाउँ	उकल्यौं

<u>शब्द</u>	<u>मानक रूप वा अर्थ</u>	<u>शब्द</u>	<u>मानक रूप वा अर्थ</u>
अवाद	आवादी	उप्रान्त	त्यसपछि
अविलाष	अभिलाषा, इच्छा	उप्रेका	उब्रेका
असिल	वास्तविक	उभो	माथि, उँभो
अैस्वर्जे	ऐश्वर्य, सम्पत्ती	उमराउ	भाइभारदार, हुनेखाने
आँट्या	आँटे	एकदन्ता	एउटा दाँत भएको
आँषा	आँखा	कंगाल	गरिब, कङ्गाल
आइपुक	आइपुग	कचहरि	अदालत, न्यायालय
आउन्त्या	आउने	कचा	हिसाबकिताब
आजाँ	आएँ	कजाजि	कजाइँ, काजीले गर्ने काम
आदमी	मानिस	कटक	युद्ध
आम्फदरफ	साधारण आउजाउ	कपरा	कपडा
आरसि	प्राचीन कालको धातुको ऐना	करेउली	आग्रह
आसर्जे	आश्चर्य	कलछल	छलकपट
कवर्दार	गोदामको तालाचावी लिने व्यक्ति, कपर्दार	जटिबुटी	जडिबुटी
कविला	जहान, परिवार	जाई कटक	प्रतिरक्षात्मक युद्ध
काहि तरवार	तरवार म्यानबाट भिकेर	जाथ्याँ	जान्थ्यौँ
काषि	काखी	जेठी तरवार	मुख्य तरवार
किताप	किताब, वृत्तान्त	जैसी	ज्योतिष
कुप	कुवा	टक्सार	मुद्रा वा सिक्का उत्पादन गर्ने कारखाना
कोताषान्	खुकुरीसहितको पेटी	टहलुवा	निम्न स्तरको सरकारी दर्जा
क्या	के	दुकुवा	चियोचर्चो गरेर बस्ने
क्यान	किन	ढेरै	धेरै
गत्रु	गयौँ	तन्त्रा	तन्द्रा
गरिकन	गरेर	तम्त्रा	तिम्त्रो
गरुड	विष्णुको वाहन, शिद्धको प्रजाति	तरवार पर्नु	लडाइँ हुनु
गर्थ्या	गर्थे	तरवारमा पसि	युद्धमा होमिएर
गर्षा	ससानो इलाका, ठाउँविशेष	तरवारिया	तरवार चलाउन जान्ने
गन्थानन्	गरेनन्	तलवल	भोक तिर्खा आदिबाट हुने छटपटी
गाइन्त्या	गाइने जाति	तषत	राजगद्दी
गाउ	गाउँ	तहसिल	उठ्ठीपुठ्ठी उठाउने अड्डा
गौडा	गढी बनाइएको ठाउँ	तिलाङ्गा	सैनिक, तिलङ्गा

शब्द	मानक रूप वा अर्थ	शब्द	मानक रूप वा अर्थ
घराईस	घरायसी माम्लो	तिषारि	तिखारेर
घरेस	घरायसी माम्लो	तुरकाना	मुसलमान, तुरक
घर्काई	घर्काएर	तुल कलायेत	बन्दुक बनाउने, मर्मत गर्ने
घाहा	मित्रता	थरघर	सिप भएको व्यक्ति
घाहास्	वैदेशिक नीति		छ थर (पाण्डे, अर्ज्याल, पन्थ,
चढाई	बलियो बनाउने काम		राना, खनाल र बोहोरा) को
चमक	हच्काइ		एकएक व्यक्ति राखेर
चारैपुट	चारै दिशा		बनाइने सङ्गठन
चाहा	चाहना	थर्पु	पाल, अस्थायी शिविर
चिस्व	चिसो	थान	देवीदेवताको मन्दिर वा खोपो
च्यागा	पुरुषको घरबुना कपडा	थापलो	शिर, थाप्लो
छत्रभंग	शिरछेदन गर्ने काम	थिर्त्रुँ	थियौँ
छोकडा	तन्नेरी, तरुनी	दगा	दाग, छलकपट
जग बाँध्नु	मित्रता जोड्नु	डवलथ	दवलत, धन
जगेरा	जगेडा	दि	दिएर
जफत	हस्तगत	दुनिजा	दुनियाँ
दिष्ठा	डिट्ठा	प्रमान	प्रमाण
देष	हिन्दुस्तान, विदेश	प्रोहित	पुरोहित
देषका महाजन	विदेशी साहु	फकिडा	भीखमङ्गा आदिको समूह
देषाया	देखाए	फकिर	ज्योगी, सन्यासी
नगत	नगद	फत्ते	तामेल, पूरा
नमना	नमुना	फलाम्याँ	फलामे
नवलाषि	हारविशेषको नाम	फसादि	विध्वंसक
नवाफ	मुगल बादशाहको प्रतिनिधि	फुटन्या	फुट्ने
नागा	कपडा नलगाउने जाति	बर्घान	बरदान
नित्रा	न्याय	बह्वाला	ओह्वाला
निर्फिक्री	निस्फिक्री	बाहुलि	पाखुरो वा हात
नुन घानु	जागिर खानु	बिहाउँदो	आउँदो, उदाउँदो
नेपाल्या	नेपाले	भंडार	स्थायी वा गोप्य पुँजी
नैवेदे	नैवेचे		भण्डारण गर्ने ठाउँ
पगारि	फेता, सरकारी मान	भज्यां	भज्याड
पछिम	पश्चिम	भन्देज	बन्देज, नियम

<u>शब्द</u>	<u>मानक रूप वा अर्थ</u>	<u>शब्द</u>	<u>मानक रूप वा अर्थ</u>
पजनि	कर्मचारीको घटुवा, बढुवा गर्ने काम	भयाथ्यो	भएको थियो
पण्डित	न्याय दिनसक्ने व्यक्ति	भाजा	बाटो छेक्ने धराप, भाँजा
पत्रिया	यौन व्यापार गर्ने महिला	भारदार	दरबारिया, उच्चपदस्थ व्यक्ति
पथर्काला	पत्थर कोइलाबाट चल्ने बन्दुक	भैभारदार	भाइभतिजा
पाँडुवा	पाण्डव	भैयाद	भाइभतिजा
पागा	महिलाको घरबुने कपडा	भोर्जन	भोजन
पातक	पाप	मग्र	मगर
पात्र	पात्रो	मछेउ	मेरानजिक
पाया	पाए	मनकान्छ्या	मनोकाङ्क्षा
पितल	बित्ता, वितलय	मनसुवा	विचार
पुकी	पुगी	मन्हाई	मनाही, निषेध
पुक्या	पुगे	मरवत्	मृत्युभत्ता
पुजाहारि	पुजारी	मरै	मर्नु
पुरुष	पुर्खा	मलाजा	मलाहिजा
पेट	मन	महामण्डल	ठुलो राज्य
पैठ हुनु	बलपूर्वक प्रवेश गर्ने काम	महासतुर	महाशत्रु
पोल्याई	कमजोर पारेर	माइ	देवी
पोषरा	पोखरा	मानिता	मान्यता
मिर	मुख्य सैनिकको पद	मारताप	अधिकार
मुगलाना	मुगलान, हिन्दुस्तान	वाहिडा	बाहिरी
मुछरमान	मुसलमान	विथिद	बेथिति
मुर्चा	मोर्चा	विमज्यौ	बिम्भ्यौ
मुष	मुख	वुधि	बुद्धि
मुसरमान्	मुसलमान	वैठाई	समाप्त गरी
मोच	जुडा	वोलाहाट	बोलाउने काम, बोलाहट
मोहो	माया, मोह	षजना	खजना, सामान
यक	एक	षड्ग	खड्ग
यवटा	एउटा	षस	पर्वते वा खस जाति
यस्व	यसो	षान	खाण
रस्ता	बाटो	षानन्	खालान्
राँग्या	राँगा	षान्या	खाने
		षानि	खानी

शब्द	मानक रूप वा अर्थ	शब्द	मानक रूप वा अर्थ
रागतान	अनुराग, कुनै विषयप्रति हुने प्रेमभाव	षावा	सुरक्षाका लागि नाघ्न नसकिने गरी बनाइएको खाल्टो वा खाडल
राजे	राज्य	षिचोला	भैभगडा
राषथ्याउँ	राख्यौँ	षुडा	खुँडा
रुका	चिठी, रुक्का	षुपै	खुवै
रैतान	रैती, जनता	षुनी	बाहिर नबोल्ने, भित्रभित्रै चिन्ता लिने व्यक्ति
लडाजी	लडाई	षेलषाल	ढाँचाकाँचा, फुर्तिफार्ती
लमजुंग्या	लमजुडे	ष्वामित	राजा वा मालिक
लमजड	लमजुड	संधेय	सन्देह, शङ्का
लमभट	हार मिलेको, पङ्क्तिबद्ध	सधात्रा	सहयोग गर्नु
लाषविषि	सैनिक सहायता	सन्धिसर्पन	बाटोघाटो वा पानी पँधेरो
लि	लिएर	सये	सय
लित्रा	लिए	सरप	सर्प
लेषन	लेखन	सरसोति	सरस्वती
लैगि	लिएर गए	सर्षार	सरकार
लोलोपोतो	मेलमिलाप	सवता	सबुत
वक्स्या	वक्से	साङ्ख्यात	साक्षात
वढि	ओढेर	साघे	साध्य
वयेल	गोरु	सायेत	साइत
वन	वण	सालवसाल	प्रत्येक वर्ष
वल्लो	बल्ल्ही	सिङ्घ	सिंह
वाध्या	वाँधे	हाक	अफिसर)
वान्या	बन्ने	हाक पारि	चुनौती
सिवाना	सिमाना	हात दिनु	हकारी
सुध्यात्रा	सोधेँ	हान्तु	साथ दिन तयार रहेको
सुम्प्या	सुम्पे	हाम्रा	कब्जा गर्नु
स्याषु	स्याखु, पानी आउँदा ओढ्ने चिज	हिन्दुस्थाना	हाम्रा
सोंपना	सपना	हुदा	हिन्दुसंस्कार भएको
हटिया	हाट	हुर्मत	हवल्दार
हरिप	शत्रु	हेयो	हुल उठाएर गरिने विद्रोह
हउवा	हात्ती		हेरे
हाँडीसाहेब	हार्डी साहेब (विदशी)		

दिव्योपदेशमा माध्यमिक कालको भाषिक प्रयोग गरिएको छ । तत्सम शब्दमा पनि शुद्ध रूप नभएर सङ्कर संस्कृतको प्रभाव देखिन्छ भने धेरै ठाउँमा तद्भव शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । ठेट नेपाली शब्दका रूप पनि प्रशस्त भेटिन्छन् । आधुनिक वा मानक नेपाली भाषाका पाठकले यहाँ प्रयोग भएको भाषालाई जटिल ठानी अध्ययनमा रुचि देखाएको पाइँदैन । तसर्थ वर्तमानका पाठकलाई पनि रुचि जगाउने उद्देश्यले यस आलेखमा भाषिक अनुशीलन गरी, शब्दार्थ निरूपण गरिएको हो । यस कार्यले पाठकले पठनप्रतिको अरुचि हटाई रुचि जगाउने छ भन्ने ठानिएको छ ।

निष्कर्ष

आदिपाल तथा नागवंशका सिंजासाम्राज्यका शासकहरूले अभिलेखमा संस्कृत र तिब्बती भाषासहित नेपाली भाषालाई पनि राजकीय मान्यता दिए । ११५१ सालमा वामु खड्काको स्तम्भलेख टड्कण गरिएपछि नेपाली भाषाले लेख्य रूप प्राप्त गर्‍यो । त्यसपछि बाइसी तथा चौबिसे राज्यका शासकहरूले विभिन्न ठाउँमा नेपाली अभिलेख राख्ने काम गरेको पाइन्छ । प्राचीन तथा मध्यकालमा नेपाली भाषामा केही वाङ्मय ग्रन्थ पनि लेखिए । यही पृष्ठभूमिमा पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो जीवनको अन्तिम क्षणतिर दरबारमा आफ्ना भाइभारदारहरू जम्मा गरी दिएको मार्गनिर्देशनको सङ्ग्रह 'दिव्योपदेश' लेखियो । शाहले गोरखाको राजा हुँदादेखि सिङ्गो वा एकीकृत नेपालको राजा हुँदासम्मका अनुभवहरू आफन्तलाई सुनाए । भाइभारदारमध्येकै कुनैले शाहका यी वाणीलाई नेपाली भाषामा लिपिबद्ध गरिदिए । पृथ्वीनारायण शाहका यी उपदेश राजनीति, अर्थनीति, कृषिनीति, कूटनीति, भाषा, साहित्य, युद्ध, प्रशासन, परराष्ट्रनीति, उद्दोगधन्दा, नियम, अनुशासन सबै क्षेत्रमा अत्यन्तै महत्त्व राख्ने खालका छन् । कतिपय प्रसङ्गहरू वर्तमान समयमा पनि उत्तिकै सान्दर्भिक रहेका छन् ।

यस आलेखमा समाज भाषा वैज्ञानिक सिद्धान्तका आधारमा थिम वा चलहरू निर्धारण गरिएको हो । दिव्योपदेशको विश्लेषण तिनै चलहरूका आधारमा गरिएको छ । शब्दस्रोत, ऐतिहासिकता, शैली, प्रयोजनपरकता, धर्मसंस्कृति, भाषाद्वैत, सूक्तिमयता, ध्वनिपरिवर्तन जस्ता चलहरूलाई आधार मानी तिनै चलका आधारमा विश्लेषण गरी आलेखलाई वस्तुनिष्ठ बनाइएको छ । चलका आधारमा विश्लेषण गरिसकेपछि दिव्योपदेशमा प्रयुक्त नेपाली भाषाका जटिल शब्दहरूको शब्दार्थ निरूपण गरिएको छ । शब्दार्थ प्रस्तुत गर्दा मानक रूप वा अर्थ दिई मध्यकालीन नेपाली भाषासँग वर्तमानका पाठकलाई परिचित गराउने काम गरिएको छ । नेपाली गद्य आख्यानतर साहित्य तथा राजनीति, अर्थनीति, देशप्रेमका बारेमा दिइएको उपदेशमूलक कृति 'दिव्योपदेश' ऐतिहासिक महत्त्वको त छँदै छ, समसामयिक महत्त्वका दृष्टिले पनि उत्कृष्ट छ । नेपाली भाषाको प्राचीन रूपको अवशेष तथा मध्यकालीन नेपाली भाषाका विशेषताले भरिपूर्ण दिव्योपदेश उपलब्धिपूर्ण छ । समाज भाषाविज्ञानका दृष्टिले अध्ययन गर्दा एउटै कृतिमा अनेकौँ कुरा पाइएका छन् । गागरमा सागर भनेभैँ एक कृतिबाट अनेक विश्लेषण गर्ने आधार बनेको छ । तसर्थ मध्यकालीन नेपाली साहित्य तथा भाषिक अध्ययन गर्ने अध्येताहरूका लागि दिव्योपदेश उपयुक्त र समसामयिक रहेको कुरा अध्ययनबाट पुष्टि गरिएको छ ।

अन्त्यमा मानक नेपाली वा भाषाविज्ञानका दृष्टिले त्यति महत्त्व नपाउने कृति दिव्योपदेश ऐतिहासिक विषयवस्तु र भाषाका विशेषताले गर्दा समाज भाषाविज्ञानका लागि अध्ययनको केन्द्र बनेको छ । सामाजिक परिप्रेक्ष्यमा

भाषाका विविधताको खोजी गर्ने समाज भाषाविज्ञानका चलहरूलाई पर्याप्त सामग्री दिव्योपदेशमा रहेको अध्ययनबाट पुष्टि गरिएको छ । यस आलेखमा दिव्योपदेशको समाज भाषावैज्ञानिक विश्लेषण गरिएको छ । दिव्योपदेशको विषयवस्तु, सारकुरा निरूपण, देशप्रेमको उत्कृष्ट नमुना शीर्षकमा थप अध्ययन विश्लेषण गर्न मिल्ने देखिन्छ । त्यसै गरी समाजशास्त्रीय दृष्टिले पनि यसको थप अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस आलेखमा समाज भाषाविज्ञानको सैद्धान्तिक पर्याधार प्रस्तुत गर्दै विभिन्न चलहरूका आधारमा दिव्योपदेशको विश्लेषण गरिएको छ । केही जटिल शब्द भए पनि विषयवस्तु र प्राचीन तथा मध्यकालीन भाषिक विशेषता बोकेको दिव्योपदेश समाज भाषाविज्ञानका कोणबाट अध्ययन गर्नका लागि उत्कृष्ट नमुना बनेको छ । यो आलेख भाषिक चिरफारमा केन्द्रित छ भने विषयवस्तु र समाजशास्त्रीय अनुशीलनका लागि अध्ययन गर्ने ठाउँ छ भनी अगाडि बढेको छ । 'कृति एक अध्ययनको सम्भावना अनेक' भएको कृति दिव्योपदेश देशप्रेमको उत्कृष्ट उदाहरण हो ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, नारायणप्रसाद (२०६५), *भाषाविज्ञान*, हरिप्रसाद अधिकारी ।
- आचार्य, बाबुराम (२०६१), *श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी* (दोस्रो संस्करण), श्री ५ बडामहाराजाधिराजको संवाद सचिवालय ।
- क्रिस्टल, डेभिड (सन् २००३), *अ डिक्सनरी अफ लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड फोनेटिक्स*. ब्ल्याकवेल पब्लिसिड ।
- खनाल, मोहनप्रसाद. (२०६८), *नेपाली भाषाका हजार वर्ष*, राइनो पब्लिकेसन प्रा.लि. ।
- गौतम र चौलागाईं, देवीप्रसाद र प्रेमप्रसाद (२०६७), *भाषाविज्ञान*, पाठ्यसामग्री पसल ।
- तिमिल्सना, यमनाथ (२०६३), *नेपाली अभिलेखीय शब्दको अध्ययन*, शोधग्रन्थ, विद्यावारिधि, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- तिमिल्सना, यमनाथ. (२०७४). 'नेपाली अभिलेखीय शब्दकोश', *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास*. (पहिलो ठेली), कमलमणि प्रकाशन, पृ. ५५१-८९७ ।
- तिमिल्सना, यमनाथ (सन् २०२०), "नेपालीका सामाजिक भाषिकाका निर्धारक तत्त्वपरक विश्लेषण", *प्रवासन*, समकालीन साहित्य प्रतिष्ठान, पृ. १-८ ।
- तिवारी, भोलानाथ (सन् १९५१), *भाषाविज्ञान*, किताब महल ।
- द्विवेदी, कपिलदेव (१९९७), *भाषाविज्ञान एवम् भाषाशास्त्र* (पञ्चम संस्करण), विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- पन्त, नयराज (२०४२), *श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश*, नेपाल प्रौढ सङ्गठन ।
- पाण्डेय, त्रिलोचन (सन् १९९८), *भाषा विज्ञान के सिद्धान्त*, तक्षशिला प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२०), *पाँच सय वर्ष*, जगदम्बा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०४३), *पाँच सय वर्ष*, (दोस्रो संस्करण), साभ्ना प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०५५), *खस जातिको इतिहास*, उदात्त अनुसन्धान अड्डी ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०७५), *खस जातिको इतिहास*. (दोस्रो संस्करण), फिनिक्स बुक्स ।
- पोखरेल, शैलजा (२०७४), "नेपाली भाषाको सामाजिक इतिहास", *जगदम्बा नेपाली साहित्यको बृहत् इतिहास* (पहिलो ठेली), कमलमणि प्रकाशन, पृ. १-१२६ ।
- बिम्स, जोन (सन् १८७२), *अ कम्प्यारेटिभ ग्रामर अफ द मोर्डन आर्यन ल्याङ्ग्वेजेज अफ इन्डिया*, टुवनर ।

- ब्लुमफिल्ड (सन् १९६८), भाषा, (विश्वनाथप्रसाद, अनु.), मोतीलाल बनारसीदास ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०३९), राजा गगनिराजको यात्रा, नेसनल रिसर्च एसोसिएटस् ।
- यात्री, पूर्णप्रकाश नेपाल (२०५३), नेपाली भाषाको ऐतिहासिक मीमांशा, नेसनल एकता बुक्स ।
- योगी, नरहरिनाथ (२०१२/०१३), इतिहास प्रकाश २:१, इतिहास प्रकाश सङ्घ ।
- रुवाली, केशवदत्त (सन् १९९२), आधुनिक भाषाविज्ञान, श्री अल्मोडा बुक डिपो ।
- लुइँटेल, खगेन्द्र (सन् २०२०), "पृथ्वीनारायण शाहका दिव्योपदेशको वस्तुवादी विश्लेषण", समकालीन साहित्य samakalinsahitya.com/sahitya/details/6687.
- शर्मा, राजमणि (२०००), आधुनिक भाषाविज्ञान (तेस्रो संस्करण), वाणी प्रकाशन ।
- शर्मा, सुकुम (२०७४), 'नेपाली व्याकरणको इतिहास', (पहिलो ठेली), कमलमणि प्रकाशन, पृ. १२७-३०४ ।
- श्रीवास्तव, रवीन्द्रनाथ (सन् १९९७), भाषाविज्ञान सैद्धान्तिक चिन्तन, राधाकृष्ण प्रकाशन ।